

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TERMINOLOGIK BIRIKMALARINING SEMANTIK VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23626333>

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Ijtimoiy fanlar fakulteti, Filologiya kafedrası stajyor o'qituvchi*

Ernazarova Gulnoza Turayevna

gulnozaernazarova91@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada axborot texnologiyalari terminologik birikmalarining semantik va funksional xususiyatlari ingliz va o'zbek tillari materialida tahlil qilingan. Semantik jihatdan metaforik ko'chish, ma'no torayishi, antonimiya va giperonimik munosabatlar ajratildi; kartotekada 24 birlik (7,5%) semantik o'zlashtirish yo'li bilan shakllangan, 10 ta antonimik juftlik qayd etilgan. Funksional jihatdan terminlarning nominativ, informativ, sistemalashtiruvchi, kompressiv va didaktik funksiyalari farqlandi. Aniqlanishicha, birikmali terminlarning semantik markazi bosh so'z bo'lib, u tushunchaning sinfini, determinant esa differensial belgisini belgilaydi.*

Kalit so'zlar: *semantik xususiyat, metafora, antonimiya, giperonimiya, funksional tahlil, terminologik birikma, ma'no torayishi, nominativ funksiya.*

SEMANTIC AND FUNCTIONAL FEATURES OF INFORMATION TECHNOLOGY TERMINOLOGICAL COLLOCATIONS IN ENGLISH AND UZBEK

*University of Information Technologies and Management, Faculty of Social Sciences,
Department of Philology, Trainee Lecturer*

Ernazarova Gulnoza Turayevna

gulnozaernazarova91@gmail.com

Abstract: *The article analyses the semantic and functional features of information technology terminological collocations on English and Uzbek material. Semantically, metaphorical transfer, semantic narrowing, antonymy and hyperonymic relations are distinguished; in the card index 24 units (7.5%) were formed by semantic borrowing and 10 antonymic pairs were recorded. Functionally, the nominative, informative, systematising, compressive and didactic functions of terms are differentiated. It is established that in a collocational term the semantic centre is the head word, which designates the class of the concept, while the determinant designates its differential feature.*

Keywords: *semantic feature, metaphor, antonymy, hyperonymy, functional analysis, terminological collocation, semantic narrowing, nominative function.*

I. KIRISH

Termin faqat nom emas, balki bilimning saqlanish va uzatilish shaklidir. Shu sababli terminologik birlikning semantik tuzilishini o'rganish bir vaqtning o'zida kognitiv jarayonni o'rganish demakdir: termin qanday qurilgan bo'lsa, u bildirayotgan tushuncha ham shunday tartibga solingan. Axborot texnologiyalari terminologiyasi bu jihatdan ayniqsa boy material beradi, chunki unda inson tafakkurining eng mavhum qatlamlari — algoritm, ma'lumot, tarmoq, intellekt — kundalik tajribaga asoslangan obrazlar orqali nomlangan.

Semantik tahlilning ikkinchi tomoni — tizimli munosabatlar. Terminologik tizimda har bir birlik boshqa birliklar bilan munosabatda mavjud bo'ladi: antonimiya («upload» — «download»), giperonimiya («network» — «local area network»), sinonimik dubletlar («jild» — «papka»). Bu munosabatlar tizimning izchilligini ta'minlaydi va shu bilan birga uning zaif nuqtalarini ko'rsatadi.

Funksional yondashuv esa terminning matndagi vazifasini o'rganadi. Bir xil termin texnik hujjatda aniqlik vositasi, o'quv qo'llanmasida tushuntirish obyekti, interfeysda esa harakat ko'rsatmasi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu farqni hisobga olmaslik terminning noto'g'ri qo'llanishiga, ba'zan esa tushunmovchilikka olib keladi.

Tadqiqotning obyekti ingliz va o'zbek tillaridagi axborot texnologiyalari terminologik birikmalari, predmeti esa

ularning semantik tuzilishi va funksional xususiyatlaridir. Maqsad — semantik shakllanish yo'llarini tavsiflash, tizimli munosabat turlarini aniqlash va terminlarning matniy funksiyalarini farqlash. Vazifalar: (1) metaforik va metonimik ko'chish holatlarini tahlil qilish; (2) antonimiya va giperonimiya tizimini ko'rsatish; (3) funksiyalar tipologiyasini tuzish; (4) semantik markazning rolini aniqlash.

II. MATERIALLAR VA METODLAR

Material 320 birlikdan iborat kartoteka bo'lib, unda semantik shakllanish usuli kodlashtirilgan. Semantik o'zlashtirish yo'li bilan yasalgan birliklar alohida guruhga ajratildi (24 birlik, 7,5%); metaforik va metonimik ko'chish holatlari qo'shimcha ravishda belgilandi. Antonimik juftliklar va giperonimik qatorlar kartoteka ichidan qo'lda ajratib olindi.

Metodlar: komponent (semali) tahlil — termin ma'nosining minimal belgilarga ajratilishi; kontseptual tahlil — termin orqasidagi tushunchaning mazmuniy tuzilishini aniqlash; qiyosiy-semantik tahlil — ingliz va o'zbek terminlarining ma'no hajmini solishtirish; funksional-kontekstual tahlil — terminning turli matn tiplarida bajaradigan vazifasini kuzatish.

Semali tahlilda har bir termin uchun integral sema (tushunchaning sinfiy belgisi) va differensial semalar (uni boshqa tushunchalardan ajratuvchi belgilar) ajratildi. Masalan, «search

engine» birikmasida «engine» integral semani — «vosita, mexanizm» ni, «search» esa differensial semani — «qidirish funksiyasi» ni beradi. Bu tahlil terminologik ta'rifning mantiqiy tuzilishini ko'rsatadi.

III. NATIJALAR

Semantik shakllanishning asosiy yo'li — metaforik ko'chishdir. Kartotekada bunday holatlar kundalik leksika hisobidan yasalgan terminlarda yaqqol ko'rinadi: «mouse» — «sichqoncha» (qurilmaning tashqi o'xshashligi va «dum» — kabel asosida), «window» — «oyna» (ma'lumotning ko'rinish maydoni), «worm» — «chuvalchang» (tarmoq bo'ylab mustaqil harakatlanish), «bug» — «xatolik» (dasturdagi kutilmagan xatti-harakat), «cloud» — «bulut» (foydalanuvchidan uzoqda, noaniq joylashgan resurs), «firewall» — «xavfsizlik devori» (to'siq funksiyasi).

Metaforik ko'chishning uch tipi ajratildi: tashqi o'xshashlikka asoslangan ko'chish (mouse, bridge), funksional o'xshashlikka asoslangan ko'chish (firewall, gateway, key) va strukturaviy o'xshashlikka asoslangan ko'chish (tree, folder, window). Funksional ko'chish eng mahsuldor tipdir, chunki texnik qurilma yoki dasturiy komponentning asosiy xususiyati — bajaradigan vazifasidir. Shu sababli «nima qiladi» savoliga javob beruvchi metaforalar terminologiyada ustunlik qiladi.

Ikkinchi yo'l — ma'no torayishi. Umumiy til birligi terminologik ma'noda o'zining bir qism semalarini yo'qotadi va

faqat ixtisoslashgan ma'noni saqlab qoladi. «Field» — «maydon», «table» — «jadval», «key» — «kalit», «port» — «ulanish nuqtasi», «memory» — «xotira». Bu hodisa o'zbek tilida ham kuzatiladi: «jild» so'zi umumiy tilda «muqova, bog'lam» ma'nosini bildirsa, IT-terminologiyada «fayllarni saqlash birligi» ma'nosini oladi. Ma'no torayishi terminning aniqligini oshiradi, ammo uning motivatsiyasini zaiflashtiradi.

Uchinchi yo'l — semantik o'zlashtirish, ya'ni o'z so'ziga yangi terminologik ma'no yuklash. Kartotekada bu yo'l 24 birlikda (7,5%) qayd etildi. Masalan, «ilova» so'zi umumiy tilda «qo'shimcha» ma'nosini bildirsa, IT-terminologiyada «foydalanuvchi dasturi» ma'nosini oladi; «yuklash» fe'li esa «ma'lumotni qabul qilish» ma'nosida qo'llanadi. Bu yo'l o'zbek tili uchun ayniqsa qimmatli, chunki u o'zlashmalar oqimini cheklaydi.

Tizimli munosabatlar ichida antonimiya eng qat'iy tuzilgan. Kartotekada 10 ta antonimik juftlik qayd etildi: «upload» — «download», «input device» — «output device», «public key» — «private key», «uptime» — «downtime», «encryption» — «decryption», «encrypt» — «decrypt», «log in» — «log out», «header» — «footer», «source code» — «object code», «local area network» — «wide area network». Bu juftliklar bir tushunchaning ikki qutbini bildiradi va terminologik tizimning simmetriyasini ta'minlaydi.

Giperonimik qatorlar ham izchil qurilgan: «network» → «local area

network», «wide area network», «wireless network»; «storage device» → «hard disk», «solid state drive», «flash drive»; «learning» → «machine learning», «deep learning». Bunday qatorlar terminologik tizimning ierarxik tuzilishini aks ettiradi va o'quv materiallarini qurishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Funksional tahlil besh funksiyani ajratish imkonini berdi. Nominativ funksiya — tushunchani nomlash; informativ funksiya — terminning o'zida tushunchaning asosiy belgilarini aks ettirish («digital signature» — «raqamli imzo»); sistemalashtiruvchi funksiya — terminning tizimdagi o'rnini ko'rsatish (giperonimik qatorlar orqali); kompressiv funksiya — ma'lumotni siqish («GUI», «API»); didaktik funksiya — o'quv matnida tushunchani ochib berish. Bu funksiyalar bir terminning turli matnlarda turlicha namoyon bo'lishini tushuntiradi.

IV. MUHOKAMA

Semantik tahlilning asosiy xulosasi shundaki, terminologik birikmaning semantik markazi bosh so'zdir. Aynan bosh so'z tushunchaning sinfini belgilaydi, determinant esa differensial belgini qo'shadi. Bu qoida terminologik ta'rifning «tur + belgi» sxemasiga to'liq mos keladi. Demak, birikmali termin aslida ta'rifning ixchamlashgan shaklidir va shu ma'noda u «yashirin ta'rif» funksiyasini bajaradi.

Metaforaning terminologiyadagi roli masalasida ikki qarash mavjud. An'anaviy qarash metaforani ilmiy aniqlikka zid hodisa deb baholaydi, chunki u sub'ektiv assotsiatsiyaga asoslanadi. Zamonaviy

kognitiv tilshunoslik esa metaforani tafakkurning asosiy mexanizmi deb qaraydi va terminologiyada uning konstruktiv rolini tan oladi. Bizning materialimiz ikkinchi qarashni quvvatlaydi: metaforasiz axborot texnologiyalari terminologiyasini tasavvur qilish qiyin, chunki mavhum tushunchalarni tushunarli qilishning eng qulay yo'li — tanish obrazga tayanish.

Shu bilan birga metaforaning xavfi ham bor: u milliy tillararo tarjimada muammo tug'diradi. «Firewall» metaforasi ingliz tilida shaffof, o'zbek tilida esa «xavfsizlik devori» shaklida qayta qurilishi kerak bo'ladi, chunki «olov» obrazi o'zbek tilida xavf bilan bog'lanmaydi. Demak, metaforani tarjima qilishda uning funksiyasini saqlash, obrazni emas, mazmunni yetkazish lozim.

Funksional yondashuv amaliy jihatdan muhim: bir termin turli matnlarda turlicha talqin qilinishi mumkin, va bu farqni hisobga olish terminografik izohni qurishda zarur. Masalan, «cloud» termini texnik hujjatda aniq infrastruktura ma'nosini bildirsa, reklama matnida noaniq, jozibador obraz sifatida ishlatiladi. Terminologik izoh ana shu farqni ko'rsatishi kerak.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, semantik tahlil asosan birikmali terminlar bilan chegaralangan; bir so'zli metaforik birliklar («virus», «dron») faqat qiyosiy misol sifatida ko'rib chiqildi. Bundan tashqari, funksiyalarning matn bo'yicha miqdoriy taqsimoti hisoblanmagan.

V. XULOSA

1. Terminologik birikmalarning semantik shakllanishi uch yo'l orqali kechadi: metaforik ko'chish, ma'no torayishi va semantik o'zlashtirish; kartotekada oxirgi yo'l 24 birlikda (7,5%) qayd etildi.

2. Antonimik juftliklar (10 ta) va giperonimik qatorlar terminologik tizimning simmetriyasi va ierarxiyasini ta'minlaydi.

3. Terminning semantik markazi — bosh so'z; u tushunchaning sinfini, determinant esa differensial belgisini bildiradi, bu esa birikmali terminning «yashirin ta'rif» ekanini ko'rsatadi.

4. Terminlar besh funksiyani bajaradi: nominativ, informativ, sistemalashtiruvchi, kompressiv va didaktik. Bu funksiyalarni hisobga olish terminografik izoh va tarjima strategiyasini tanlashda zarur.

ADABIYOTLAR:

1. Vyuster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. — Wien; New York: Springer, 1979.

2. Lotte D.S. Основы построения научно-технической терминологии. — Москва: Izdatelstvo AN SSSR, 1961.

3. Superanskaya A.V., Podolskaya N.V., Vasilyeva N.V. Obshaya terminologiya: voprosy teorii. — Moskva: Nauka, 1989.

4. Leychik V.M. Terminovedenie: predmet, metody, struktura. — Moskva: KomKniga, 2006.

5. Grinev-Grinevich S.V. Terminovedenie. — Moskva: Akademiya, 2008.

6. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. — Amsterdam: John Benjamins, 1999.

7. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. — Amsterdam: John Benjamins, 1990.

8. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasallishi tizimi. — Toshkent: O'qituvchi, 2007. — 167 b.

9. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.

10. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. — Toshkent, 2019.

11. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jild. A. Madvaliyev tahriri ostida. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

12. ISO 1087-1:2000. Terminology work — Vocabulary — Part 1: Theory and application.

13. ISO/IEC 2382:2015. Information technology — Vocabulary.

14. IEEE Std 610.12-1990. Standard Glossary of Software Engineering Terminology.